

Άπό τίς «ιερέες» στις ζωντανές γλώσσες της Έλληνικής Γραμματείας του 16ου αιώνα

Οι συγγραφείς του βιβλίου «Δημιόδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα» (έκδόσεις **MIET**) κ.κ. Έλενη Καραντζόλα και Κατερίνα Τικοπούλου όμολογούν στην «ΕτΚ» για τα «καινά» που φέρνει στο φώς ή κάλυψις του έρευνητικού «κενού» με το νέο έργο τους

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ στην ΜΑΡΙΑ ΚΟΡΝΑΡΟΥ

Σέ εποχές ταχύτητας και υπεραπλουστεύσεων, ή επιστημονική έρευνα δυστυχώς δέν πάει πίσω: έπαναλήψεις και ανάμειγμα «έτοιμων» θεωριών και βιβλιοπεριλήψεις τά όποια δέν πασιζούν να εξαπληθούν τό θέμα τους, προκειμένου να παραμείνουν προστά στην «κατανάλωση», πού πλέον άφορά άκόμη και στις μονογραφίες... Για αυτό και τό πόνημα «Δημιόδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα» (έκδόσεις MIET) τών καθηγητριών Φιλολογίας κ.κ. Έλένης Καραντζόλα και Κατερίνας Τικοπούλου, καθώς και της έκλπουσης Έλένης Κακούλιδου-Πάνου, άποτελεί ένα άξιοσημείωτο έκδοτικό γεγονός. Μέσα από μία έρευνα πού άνατρέχει δεκαετίες πίσω, οι συγγραφείς μäs προσφέρουν μία έκτεταμένη άνθολογία πεζού –και όχι, όπως είναι τό σύνηθες, ποιητικού– λόγου, πού «φορτίζει» μία λιγότερο γνωστή στιγμή της Έλληνικής γλώσσας, τήν συγγραφική παραγωγή του 16ου αιώνα. Απευθυνόμενο τόσο στον ειδικό έρευνητή όσο και στον «φιλοβιβλίον», τό παρόν έργο συμπληρώνεται από έκτεταμένη είσαγωγή και όλοκληρωμένη παρουσίαση μιας έπιλογής άντιπροσωπευτικών για τίς γλωσσικές εξέλιξεις της έποχής κειμένων.

Κατερίνα Τικοπούλου

Έλενη Καραντζόλα

προφορική γλώσσα από ό,τι άλλες κατηγορίες, όπως π.χ. τά διδακτικά κείμενα, τά επιστημονικά, τά ταξιδιωτικά ή τά χρονολογικά. Ξεκινώντας από αυτή τήν παραδοχή, τό δικό μας έγχείρημα συγκεντρώνει για πρώτη φορά ένα μεγάλο σώμα τέτοιων «χρηστικών» κειμένων. Για τήν άκρίβεια, ό τόμος περιέχει 250 άποσπάσματα κειμένων, πού όργανονται σε έντεκα κατηγορίες, ξεκινώντας από κείμενα θεολογικά/δογματικά και φθάνοντας μέχρι κείμενα ιδιωτικά, έπιστολές και σημειώματα. Όλα τά κείμενα συνδέονται με μία συγκεκριμένη περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Βενετοκρατίας, τόν 16ο αιώνα, επειδή είναι σε αυτόν τόν αιώνα πού, όπως άναφέρθηκε, αύξάνεται ή παρουσία κειμένων γραμμένων σε δημόδη. Ό τόμος λοιπόν έρχεται να καλύψει τό κενό πού έως τώρα ύπήρχε άναφορικά με τίς πηγές για τήν μελέτη της πρώτης νεοέλληνικής, έστιάζοντας ειδικότερα στον 16ο αιώνα.

Η πρώτη «οικογλωσσική επανάσταση»

■ Σέ όλόκληρη τήν Εύρώπη, λόγω σημαντικών πολιτιστικών μεταβολών, και ιδίως της Μεταρρύθμισης, οι ζωντανές γλώσσες έρχονται στό προσκήνιο έναντι τών λατινικών και άλλων «κλειστών» γλωσσών. Πρόκειται για μία εξέλιξη πού χαρακτηρίζει και τόν Έλληνικό χώρο: Έάν ναι, με ποιούς τρόπους αυτή έκταλίσσεται;

Έλενη Καραντζόλα: Πράγματι, μία από τίς συμβολές της μελέτης μας έγκειται στό ότι τοποθετούμε εξέλιξεις πού άφορούν στον Έλληνικό κόσμο, τούς/τίς Έλληνοφώνους/ες, σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Μέχρι και τήν Αναγέννηση, οι έγγραμματα όταν

έγραφαν χρησιμοποιούσαν σχεδόν άποκλειστικά τίς κλασσικές γλώσσες ή/και μορφές τους, στις όποιες είχαν γραφεί τά ιερά κείμενα κάθε θρησκείας, λ.χ. κλασσική Έλληνική και λατινική, βιβλική εβραϊκή. Στην περίπτωση της Έλληνικής, ή τάση αυτή ξεκινά από τόν 4ο αιώνα μ.Χ., όταν οι Πατέρες της Έκκλησίας, όπως ό Βασίλειος ό Μέγας ή ό Γρηγόριος Ναζιανζηνός, θεώρησαν προτιμότερο να χρησιμοποιούν ως πρότυπο για τά γραπτά τους, αντί της Έλληνιστικής κοινής τών Εύταγγέλων του 1ου αιώνα (πού έκτοτε είχε εξελιχθεί περαιτέρω), τήν άπτική Έλληνική του 5ου-4ου αιώνα π.Χ. Έτσι, όμως, δημιουργήθηκε μία σημαντική άπόσταση άνάμεσα στον γραπτό λόγο και τίς καθομιλουμένες ποικιλίες. Η κατάσταση άλλάζει δραματικά από τά μέσα του 15ου αιώνα και έντονότερα στην στροφή του: οι καθομιλουμένες γλώσσες έρχονται πλέον στό προσκήνιο ως γλώσσες γραμματισμού. Διεδικούν δυναμικά χώρο στον γραπτό λόγο, όχι μόνο στην ποίηση (σχετικά δείγματα χρήσης για τήν δημόδη Έλληνική έχουμε ήδη τόν 12ο και τόν 14ο-15ο αιώνα), αλλά σε όλες τίς εκφάνσεις του πεζού λόγου. Πρόκειται για τό φαινόμενο πού έχει άποκληθεί πρώτη «οικογλωσσική επανάσταση», τήν ριζική άλλαγή της σχέσης άνάμεσα στις «ιερές» γλώσσες και τίς καθομιλουμένες, άναφορικά με τήν χρήση τους στον γραπτό λόγο.

Τό γιατί ή τομή αυτή συνέβη τήν συγκεκριμένη χρονική στιγμή, και όχι νορτίτερα, εξηγείται από τήν ταυτόχρονη δράση σημαντικών αιτιολογικών παραγόντων. Άνάμεσα τους βαρύνουσα θέση κατέχει, όπως άναφέρατε, τό φαινόμενο της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης. Και αυτό γιατί τό γλωσσικό πρόταγμα τών μεταρρυθμιζόμενων έκκλησιαστών ύπήρξε άκρίβως ή δυνατότητα τών πιστών

νά έχουν άδιμεσολάβητη σχέση με τά ιερά κείμενα, μέσω της μετάφρασης/μεταγλώττισής τους στις καθομιλουμένες γλώσσες. Άλλοι παράγοντες πού συνέβαλαν καθοριστικά στην ένίσχυση τών καθομιλουμένων γλωσσών ύπήρξαν: ή άνάδυση έθνικών μοναρχιών (λ.χ. στην Γαλλία και τήν Ισπανία) στην θέση της χριστιανικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ή συνάκλουθη διαμόρφωση έθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας: τό ένδεικτικό παράδειγμα, παράλληλα με τήν επαναανάκλυση και μελέτη τών κλασσικών Έλληνικών και λατινικών κειμένων, για τήν εξέλιξη και τήν σύγχρονη τους μορφή τά κλασσικών γλωσσών: και, φυσικά, ή άνακάλυψη και διάδοση της τυπογραφίας, με τήν δυνατότητα άπέυθυνσης σε ευρύτερο –και άριθμητικά και από άποψη κοινωνικής στρωμάτωσης– άναγνωστικό/άκροαματικό κοινό, σε σύγκριση με αυτό τόν χειρόγραφο.

■ Τί τράβηξε τό ενδιαφέρον σας στην άνθολόγηση και τήν μελέτη του πεζού λόγου, και πού ή άξία του συγκεκριμένου είδους για τόν φιλόλογο-μελετητή;

Κ.Τ.: Η γλωσσική ζωντάνια και ή ποικιλία τών γλωσσικών τρόπων είναι, άναμφίβολα, κάτι πού τραβά άμέσως τό ενδιαφέρον του άναγνώστη τών πεζών κειμένων αυτής της περιόδου, έκτενη άποσπάσματα τών όποιων περιέχει ό τόμος. Έκτός από τήν σημασία πού έχουν ως τεκμήρια για τήν γλώσσα του 16ου αιώνα, στην όποια άναφερθήκαμε πού άπάνω, τά κείμενα αυτά παρουσιάζουν ένδιαφέρον και επειδή δείχνουν τήν μεγάλη ειδωλογική ποικιλία πού ύπάρχει στον γραπτό λόγο, καθώς και τήν παρουσία σε πολλά από αυτά τά είδη λιγότερου ή περισσότερο έκτενούς άφηγηματικού λόγου. Έπίσης, επειδή άποτυπώνουν δίψεις της ζωής εκείνων τών

χρόνων, επιτρέποντας να προσεγγίσουμε έπόνυμα και άνόνομα άνθρωπα ύποκειμενα και να γνωρίσουμε τίς σκέψεις και τίς έγνοιες τους στην καθημερινή ιδιωτική ζωή τους, τούς τρόπους εκπαίδευσης, μετακίνησης, άντιμέτωπησης της ασθένειας ή και τήν δράση τους στην δημόσια σφαίρα. Συγνά, δε, μέσα από κάποια κείμενα, όπως οι διαθήκες, μπορούμε να «άκούσουμε» σχεδόν τόν προφορικό τους λόγο, καθώς ύπαγορεύουν τίς έπιθυμίες τους ή καταθέτουν ως μάρτυρες σε δική.

Η «δυναμική συγχρονία»

■ Ποιές είναι οι χαρακτηριστικές εξέλιξεις του 16ου αιώνα που καθορίζουν τό γλωσσικό φαινόμενο και πώς διαφοροποιείται αυτό σε σχέση με τίς προηγούμενες περιόδους;

Ε.Κ.: Η άλήθεια είναι ότι δέν έχουμε άκρίβη εικόνα για τίς χαρακτηριστικές γλωσσικές εξέλιξεις του 16ου αιώνα. Στις ιστορικές της Έλληνικής γλώσσας μελετώνται, κατά κανόνα, μεγάλες χρονικές περιόδους (λ.χ. «τά Έλληνικά της Τουρκοκρατίας»), ενώ τά γλωσσικά φαινόμενα άναλύονται επί τη βάση μικρού άριθμού κειμένων, κάποτε μόνο λογοτεχνικών και δή έμμετρων. Ώστόσο, εάν λάβουμε ύπόψη μας ότι στα ιστορικά σώματα κειμένων άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών ή 50ετία θεωρείται ότι συνιστά ίκανό διάστημα χρόνου για να έντοπισουμε άλλαγές, κατανοήσουμε τίς δυνατότητες πού διανοίγει μία συλλογή κειμένων όπως ή δική μας. Για παράδειγμα, μία άλλαγή πού ύποστηρίζεται στην βιβλιογραφία ότι έχουν γενικευτεί μεταξύ 16ου και 17ου αιώνα, διαπιστώνουμε ότι είτε δέν μπορούν να καταγραφούν στα κείμενα της έποχής είτε ότι ό βαθμός γενικεύσης τους είναι πολύ πού περιορισμένος. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μία «δυναμική συγχρονία», μέ άουσια πρώτης γλώσσας και έκτεταμένη ποικιλότητα, πού καταδεικνύει τήν σημασία της ένδιάμεσης –και λιγότερο μελετημένης– φάσης της γλωσσικής άλλαγής (άπό τήν έμφάνιση του νεώτερου τύπου στην γενικεύσή του), όπου παλαιό και νεότερο τύποι συνπλέγουν και άναγωνίζονται μεταξύ τους ένδοχόμενος επί αιώνας. Τό κατά πόσον κάθε κείμενο έχει νεότερο ή άραιο χαρακτήρα, περιλαμβάνει δηλαδή νεότερα γλωσσικά χαρακτηριστικά πού προφορικού λόγου, μπορεί να προκίνη μεσό από τήν μελέτη της παρουσίας σε αυτό μιας δέσμης χαρακτηριστικών πού βρίσκονται σε εξέλιξη, όπως άκρίβως προτεινόμενα στο βιβλίο.

1. ΑΠΟ ΤΙΣ « ΙΕΡΕΣ » ΣΤΙΣ ΖΩΝΤΑΝΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ...

Μέσο: . . . . . ΕΣΤΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . .07/04/2024 Ημ. Αποδελτίωσης: . . .07/04/2024

Σελίδα: 25

Η «ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ» ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΦΙΑΝΟΥ

■ *Ποιές είναι οι κυρίαρχες θεματικές και ποιό τό προφίλ των συγγραφέων στα κείμενα που παρουσιάζετε; Υπάρχει κάποιο κείμενο μεταξύ των περιλαμβανομένων στον συγκεκριμένο τόμο που ξεχωρίζετε για την σημασία ή την σπανιότητά του; Σε ποιούς απευθύνεται, τέλος, ένα πεζό κείμενο που εκδίδεται τον 16ο αιώνα και ποιές κοινωνικές λειτουργίες επιτελεί;*

Κ.Τ.: Η πλειονότητα των συγγραφέων των κειμένων που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο είναι ανώνυμοι. Οι επώνυμοι, κάποιοι με ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο μόρφωσης, είναι κυρίως θεολόγοι, ιερομόνοι και ιεροκήρυκες, κυρίως ορθόδοξοι, αλλά και ιησοϋίτες ιεραπόστολοι. Είναι επίσης κωδικογράφοι, εκδότες και γενικότερα άνθρωποι που συνδέονται με τό δικτυο της παραγωγής και της διακίνησης χειρογράφων και εντύπων, είναι λόγιοι, συγγραφείς και διδάσκαλοι ελληνικής γλώσσας. Ιδιότητες όλες οι παραπάνω που συχνά συνδυάζονται και εκπορεύονται από τό ίδιο πρόσωπο. Τά συγγραφικά και τά μεταφραστικά τους ενδιαφέροντα είναι κατά κανόνα συναφή με την επαγγελματική τους ταυτότητα, τις πνευματικές τους ανησυχίες και επιδιώξεις. Μεταφράζουν ή διασκευάζουν από πλαιωότερες μορφές της ελληνικής γλώσσας σε δημόδη λειτουργικά, θρησκευτικά, διδακτικά, λογοτεχνικά, ιστορικά, νομικά και ιατρικά κείμενα και βίους αγίων, συντάσσουν σε δημόδη έρμηνείες, κτηρύματα, διδασχές, σχολικές άσκησης, λεξικά, γραμματική, άριθμητική, περιηγητικά, πορτολάνους, ένθυμήσεις χρονογραφικές, επιστολές και αυτοβιογραφικά σημειώματα.

Τά περισσότερα από τά κείμενα αυτά περιέχονται σε χειρόγραφα, τά οποία άλλως τε αποτελούν τον πιο διαδεδομένο και τον πιο οικονομικό άκόμο τρόπο δι-

άδοσης, ίσως και τον πλέον αναμενόμενο για κάποιες τουλάχιστον κειμενικές κατηγορίες. Τά κείμενα που προέρχονται από εκδόσεις είναι συγκριτικά λιγότερα: 37 κείμενα από 19 εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν τον 16ο αιώνα (ή που έφθασαν στό τυπογραφείο λίγο άργότερα, στις άρχές του 17ου). Τά κείμενα που φθάνουν στό τυπογραφείο της Βενετίας, της Ρώμης ή της Κωνσταντινούπολης είναι προφανώς κείμενα δημοφιλή, που [αναμένεται νά] έχουν μεγάλο ή σίγουρο αναγνωστικό κοινό. Καί τέτοια είναι πρωτίστως κείμενα χρηστικά –τά λεξικά Corona pretiosa και Vocabulario nuno, και ή Λογιστική του Γλυτζόνη. Ή κείμενα που συνδυάζουν την διδασχή με την άφηγηματικότητα –Βίοι Αγίων, Ομιλία, Κλίμαξ του Παραδείσου κ.ά. Πολλά από τά κείμενα αυτά έχουν πολλαπλές χρήσεις, καθώς υπηρετούν, άκριβώς, περισσότερες από μία ανάγκη. Διαβάζονται για νά προσφέρουν καθοδήγηση και πληροφορία την στιγμή που αυτή χρειάζεται, αλλά και για νά μεταφέρουν γνώση και για νά τέρψουν. Διαβάζονται κατά μόνας, έντατικά ή σε ομάδες, με την παρουσία πολλών άκροατών, που πιθανότατα δέν γνωρίζουν νά διαβάσουν ή ή επικοινωνιακή συνθήκη δέν τους τό επιτρέπει.

Ε.Κ.: Ίδιαίτερη μνεία άξίζει νά γίνει στην Γραμματική του Νικολάου Σοφιανού, άφοδ είναι ή πρώτη προσπάθεια τυποποίησης της δημόδους ελληνικής που διασώζεται. Γραμμένη στό πρώτο μισό του 16ου αιώνα, δέν εντύχισε νά εκδοθεί παρά πολύ άργότερα, τό 1870, από τον Émile Legrand. Ύπ' αυτή την έννοια, δέν έπηρέασε άμεσα την γλωσσική χρήση των συγκαρινών της. Ωστόσο, άποτελεί ένα μοναδικής σημασίας γλωσσικό τεκμήριο: παρά τον έξ όρισμο συντηρητικότερο χαρακτήρα των γραμματικών επιλογών σε σχέση με την γλωσσική χρήση των όμι-

λητών/τριών, ή Γραμματική αυτή άποτυπώνει μία σειρά από τύπους που διαφορετικά θά ήταν δύσκολο νά γνωρίζουμε ότι είχαν έγκρατήσει κατά τον 16ο αιώνα, όπως λ.χ. του προφήτη – τους προφήταις / ληστάδαις (άντι του προφήτου – τους προφήτας) / ληστάς), τας ημέραις / φύσαις (άντι τας ημέρας / φύσεις), ψομί (άντι ψομίον[ν]) κ.ο.κ. Με πό τεχνικούς όρους, προσφέρει ένα terminus ante quem για την γενικευση όρισμένων φαινομένων.

■ *Όρισμένοι εκ των συγγραφέων των κειμένων προλογίζουν με μία δικαιολόγηση των γλωσσικών επιλογών τους κατά την σύνταξη του κειμένου. Πώς έρμηνεύετε αυτήν την τάση και τί μαρτυρεί για τις έξελιξεις της εποχής;*

Ε.Κ.: Επειδή για αιώνες, όπως προείπαμε, στον γραπτό λόγο –και ειδικά τον πεζό– χρησιμοποιούνταν λογώτερες μορφές της γλώσσας, οι συγγραφείς που από τό γύρισμα του 16ου αιώνα άρχίζουν νά χρησιμοποιούν στό γραπτά τους μία μορφή γλώσσας κοντά στις καθομιλουμένες ποικιλίες των ελληνοφώνων, την δημόδη ελληνική, νοιώθουν την άναγκη νά δικαιολογήσουν την επιλογή τους αυτήν. Είναι μία σημαίνουσα άλλαγή πρακτικής. Στην ίδια λογική, κάνουν την εμφάνισή τους τον 16ο αιώνα δοκίμια υπεράσπισης των καθομιλουμένων νεορομανικών γλωσσών έναντι της λατινικής. Εκτός από την έκδοση της σχετικής πραγματείας του Δάντη (“De vulgari eloquentia”) τό 1529, που είχε συνταχθεί στις άρχές του 14ου αιώνα με άντικείμενο την χρήση της λαϊκής γλώσσας στην λογοτεχνία, τουλάχιστον άλλα έπτά άνάλογα κείμενα υπεράσπισης της ύπόστασης καθομιλουμένων γλωσσών (πορτογαλικά, τσχανικά, γαλλικά, καστιλιάνικα και βαλθενιανά, πολωνικά) τυπώνονται μέσα στον αιώνα. Άν και δέν υπάρχει αντίστοιχη πραγμα-

τεία για την πρόμη νέα ελληνική, τά προλογικά και επιλογικά μέρη στό έργο του Σοφιανού έχουν ιδιαίτερη σημασία για τό συζητούμενο θέμα: όχι μόνο καταλίγει ότι, συγκρινόμενη με την γλώσσα των άρχαίων συγγραφέων, ή καθομιλουμένη της εποχής (ή «έκχυδαίσιμένη») έλάχιστα ύστερει σε σχέση με εκείνη, αλλά και διατυπώνει την προωθημένη για την εποχή άποψη ότι είναι άπολύτως κατάλληλη και έπαρκής για νά έξεληθεί σε όχημα παιδείας.

Κ.Τ.: Τόσο στό χειρόγραφο όσο και στις έντυπες εκδόσεις που άνθολογούνται στον τόμο συναντούμε συχνά προλογικά σημειώματα, άφιερώσεις και επίλογα, τά όποια, ανεξάρτητα από τό είδος του κειμένου, περιέχουν σχεδόν σταθερά κάποια βασικά συστατικά. Ανάμεσά τους τό όνομα του συγγραφέα ή και του μεταφραστή, τά κίνητρα και οι στόχοι της γραφής ή της μεταγραφής του έργου, οι συνθήκες και ό τρόπος γραφής και, έμφατικά, τό όφελος που θά άντλήσει ό άναγνώστης. Σε αυτόν άλλως τε έστιάζουν τά ποικίλα περιεχόμενα, άκόμα και όταν δέν είναι γραμμένα σε β' πρόσωπο, επιδιώκοντας νά κεντρίσουν τό ένδιαφέρον του, νά τον πείσουν για την άξια του έργου, νά του ύποδείξουν τον κατάλληλο τρόπο άνάγνωσης και νά προλάβουν ένδεχόμενες παραναγνώσεις. Αναδύονται έτσι έμμεσα κάποια από τά χαρακτηριστικά του άναγνώστη του 16ου αιώνα στον όποιο άπευθύνονται τά κείμενα που γράφονται τώρα στην γλώσσα του: όληογράμματος, φιλομάθης, έπίδοξος ναυτικός, έμπορος, εύσεβείς χριστιανοί, καλόγεροι σε μαθητεία, ιερομόνοι άνώτεροι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί άρχοντες: κυρίως άντρες, αλλά «και γυναίκες και παιδιά και πάς μικρός άνθρωπος μόνον όπου νά ήξέδρει νά διαβάσει» (Πρόλογος Παλαιάς τε και Νέας Δι-αθήκης). ▲ ▼